

Karen Lykke Syse

«Det er ikkje for hat, det er for mat»

Griseliv og grisedød i Norge før og nå

Engelskmannen Arthur de Capell Brookes var en begeistret og interessert turist på oppdagelsesreise i Norge i 1823. Han hadde mange gode og et par dårlige møter med de lokale nordmenn- og kvinner. Skystasjonen i Vågå var arena for det siste; et sted der de hygieniske forholdene var fæle, maten elendig, og der frykten for smitte av skabb, lus og skumle sykdommer forskrekket ham slik at han ble søvnløs. I boken *Travels Through Sweden, Norway and Finmark to North Cape in the Summer of 1820* forteller han hvordan han sto opp før morgengry for å rømme stedet. På jakt etter sin tjener grep han feil dør, og ble konfrontert med et skjellsettende syn:

Da jeg åpnet døren, ble jeg vitne til en både underlig og fremmedartet scene. I fem eller seks store senger, eller rettere sagt

krybber av tre, lå nær tyve personer av begge kjønn, helt nakne, i klynger. Noen hadde mørk, kopperfarget hud, andre var hvite. Denne kontrasten gjorde gruppen enda mer særpreget. For å gjøre bildet komplett, slumret en del store griser lykkelig sammen med, hadde jeg nær sagt, de andre svinene, hvis snorking de akkompagnerte med søvnige grynt.¹

Dette utenfra-blikket på norsk folkeliv har vært hyppig sitert,² og skildrer nordmenn som usjenerte, usiviliserte naturbarn med visse mangler innen dannelse, en fortelling i tråd med liknende betraktninger og reiseskildringer om eksotiske fremmede.³ Når sitatet tas frem av norske forfattere i dag, er det for å la oss le litt av oss selv og av denne artige historien om vårt enkle og ujalete norske folk.⁴ Skildringen

og situasjonen er like fern og rar for oss i dag som den var for de Capell Brookes i 1820. Selv om forskningen viser at griser er svært intelligente,⁵ og at de er så biologisk nær oss at kirurger kan benytte kroppsdelene deres som menneskelige reservedeler, er det neppe mange som deler leie med grisen. Arthur de Capell Brookes beskrivelse overrasker kanskje i dag, men situasjonen var ikke like ekstraordinær i en tid der soveplass blant dyrene i det varme fjøset faktisk var ganske vanlig.⁶

Hva er det egentlig som er skjedd med vårt forhold til grisen? Hvordan kan man forklare den komplekse overgangen fra å være et husdyr (i ordets bokstavelige forstand) til en samlebandsprodusert matvare?⁷ Grisen er et dyr som står oss nært og fjernt på en og samme tid. Gjennom et rikholdig arkivmateriale kan man danne seg et bilde av ulike sider av grisens liv i løpet av de siste 150 år (skjønt dette riktignok ikke tar oss helt tilbake til tiden De Capell Brooke var på Norgesturné). Materialet viser at mye har endret seg i vårt forhold til grisen. Samtidig peker det mot et grunnleggende behov for å begrunne og gi mening til bruken av dette dyret. Hvordan har man forholdt seg til det at man skal ta livet av grisen, at grisen må dø for å bli mat?

Fordi kildematerialets tilblivelse også er en historie, beskriver jeg dette innledningsvis. Jeg vil så skildre den gamle grisens liv ved hjelp av fagbøker for landbruksskolevesenet for jeg presenterer dens død, slik dette kan tolkes ut fra det nevnte arkivmateriale. Den landbruksfaglige litteraturen kan spore endringer helt frem til i dag, i en tid der diskusjoner rundt dyrevelferd og industrielt svinehold har fått oppmerksomhet både i media, innen landbruket og blant noen forbrukere.

På jakt etter en svunnen gris

På Institutt for Kulturforskning og orientalske språk ved Universitetet i Oslo finnes det rikholdige arkivet Norsk Folkeminnesamling (NFS), og på Norsk Folkemuseum finner vi arkivet til Norsk Etnologisk Granskning (NEG). Den mest omfattende delen av spørrelistematerialet i NFS er Ord og sed-spørrelistene, som ble sendt ut mellom 1934 og 1947. Utsendelsen av spørrelister ble initiert for å forstå hvordan folketroen kunne belyse evolusjonære teorier om en fellesmenneskelig kulturutvikling.⁸ Disse to arkivene inneholder spørrelister om det mest tenkelige og utenkelige, og spørsmå-

lene som ble stilt har endret seg i takt med faghistorien. Spørrelistene jeg viser til for å forstå grisens liv og død, er knyttet til slakteskikker. De er samlet inn mellom 1917 og 1950, og går tilbake til «manns minne» på 1870-tallet.⁹

En av samlingenes viktigste initiativtakere var språkmannen, etnologen og slaktersønnen Nils Lid (1890–1958). Han disputerte i 1924 med avhandlingen *Norske slakteskikker, med jamføringar fra nærskyldte område*. Fra 1935 til 1940 var han dosent i nynorsk ved Universitetet i Oslo, før han ble professor i norsk folkelivsgranskning (etnologi) ved samme sted.¹⁰ Lid var svært inspirert av den skotske antropologen James Frazer (1854–1941) og den tyske folkloristen Wilhelm Mannhardt (1831–1880). Mannhardt fikk god hjelp av Sophus Bugge og Johan Teodor Storaker (1837–1872) til å distribuere spørrelistene sine og samle inn materiale.¹¹ Nils Lid sørget i sin tur for å publisere Storakers svært rikholdige materiale, som også er en innholdsrik kilde til interessante grisehistorier fra fortiden.¹²

NFS-arkivet etter Nils Lid er et krevende empirisk materiale å gå inn i. Avhandlingen er en presentasjon av en rekke fragmenterte spørrelistesvar fra hele landet, sammenliknet og underbygget med empiri fra naboland. Materialet er systematisert under ulike overskrifter for å dokumentere en utbredt praksis eller forestilling om noe, som for eksempel «Slakting ved aukande måne», «Slakting ved nordanvind», «Å tykkje synd i slaktedyret». Analytisk sett er avhandlingen sparsom, Lid tar oss i liten grad med inn i tankeverdenen sin. Tesen er skjult mellom linjene i den empiriske fremstillingen og i måten han formulerer sine spørsmål på. Den var knyttet til såkalte grøderiksomsvetter, som «var betegnelser på antatt generiske folketrovesener eller personifiseringer av krefter som ble satt i forbindelse med opphavet til magiske kontinuitetsriter i jordbruket».¹³ Wilhelm Mannhardts viktigste arbeid *Die Korndämonen. Beitrag zur germanischen Sittenkunde*, publisert i 1868, fokuserte på germanske korndemoner (eller grøderikdomsvetter) og opphavsmyster, mens James Frazer brukte store deler av livet sitt på å skrive 12-bindsvetket *The Golden Bough*. Både Mannhardt og Frazer var inspirert av den britiske antropologen Tylors ideer om animisme fra *Primitive Culture* og troen på at ting, steder, dyr og naturen var besjelet. Et av Lids anliggender var etter alt å dømme å bevise at grøderikdomskultusen hadde en parallell i den gamle norske bondekulturen. Her kom dette blant annet til uttrykk gjennom forestillinger rundt

«krøterlykke», og var knyttet til hvorvidt dyrene holdt seg friske og fruktbare, og ga rikelig melk, kjøtt eller ull. For å sikre at dyreholdet ble kronet med hell, ble det utøvet ritualer eller slakteskikker når dyr skulle slaktes, og Lid sporet disse skikkene i tid og rom.¹⁴

I spørrelistene om slakt står det lite om grisens hverdagsliv og mye om praksis rundt dens død. Grisens fortidige liv må man lese mellom linjene og sammenstille med andre kilder. Når man for eksempel leser i landbruksskolepensum om de vanlige «uforædledede landsvin» som «høibenede hurtigløbere»,¹⁵ kan det tyde på at vi har å gjøre med en frittgående gris som ikke er videre sedat, men som sprang langbent rundt på norske gårder. En unik kilde til å forstå griseholdets kultur- og idéhistorie er imidlertid å følge utviklingen av det læreverket som nærmest ble husdyrholdets Bibel: Bernt Holtsmarks bok *Husdyrlære*, som ble utgitt i ikke mindre enn 14 reviderte utgaver mellom 1897 og 1961. Selv om denne kilden sier lite om faktisk praksis rundt på norske gårder, sier den mye om ideologien rundt den praksis som ble formidlet til minst tre generasjoner av norske bønder. I det følgende vil jeg bruke spørrelistene og revisjonene av Holtsmarks *Husdyrlære* og andre landbruksfaglige verk for å fortelle en historie om grisens fortidige liv.

Griseliv i bondesamfunnet

Landbruksrådgivning var en viktig del av profesjonaliseringen og vitenskapeliggjøringen av bøndenes yrke, en prosess som begynte med potetprestene i annen halvdel av 1700-tallet, og som ble konkretisert gjennom landbruksskolevesenet. De første landbruksskolene ble etablert med tanke på embetsmanns- og godseiersønner samt bondesønner som skulle overta større gårder.¹⁶ Landbruksrådgivning og landbruksutdannelsen rettet seg etter hvert også mot småbrukere, og i 1914 vedtok Stortinget regler for opprettelse av småbruksskoler.¹⁷ Opprettelsen av landbruksskolevesenet er viktig for grisens historie, fordi landbruksfagene dreide praksisen rundt griseholdet fra tradisjonsoverført kunnskap til en bestemt ideologi der økonomi og rasjonalisering ble viktigere enn erfaringskunnskap. Denne ideologien var ikke statisk, men ble utviklet i takt med samfunnets øvrige moderniseringsprosesser.

I 1875 fantes det i overkant av 100 000 griser i Norge. Hvor store grisebesetningene var, er ikke oppgitt. I den

første, og noen påfølgende utgaver av boken *Husdyrlære* av Bernt Holtsmark, minner han leserne om det gamle ordtaket «Store hester og mange svin er bondemannens ruin».¹⁸ Dyr som konkurrerte med mennesker om matfattet – som hest, gris og høns – burde man altså som en tommelfingerregel begrense. I 1897 utgaven av verket stiller Holtsmark seg litt tvilende til svineholdets lønnsomhet. De gamle, langbente, norske rasene vokste sakte, og «at drive fleskeproduksjon med racedyr er en økonomisk luksus».¹⁹ Andre opplag av boken inneholdt ikke større endringer relevant for grisen, men da tredje opplaget kom i 1904, hadde tankene rundt grisehold endret seg. Nå var ikke rasedyr lenger en «luxus», men en «vanskeligere forretning».²⁰ Problemet var at grisen var krevende i matveien. I 1908 ga Holtsmark helt konkrete råd til lønnsomheten, særlig for bønder og småbrukere som fortsatt drev med en viss grad av selvberging, der tid ikke var penger, og før derfor kunne sankes i hver en ledig stund:

Først og fremst er svineholdet lønsomt, naar det kan tjene til at omsætte affaldsfoder (kjøkkenaffald, affald fra aaven, meierein affald, slagteriaffald). Ved siden heraf kan svinet betale billigt foder (rodfrugter o. l.). De smaa svinehold vil i vort land endnu vedblive at være de som almindeligst er sikkert lønsomme. Thi i disse kan affaldsstofferne udgjøre den forholdsvis største del af foderet; en hel del foder kan samles (løv, ugræs, o.s.v.) hvorved smaastundsarbeide utnyttes og opspares. Paa denne maade bliver grisen en «sparebøsse».²¹

En gris eller to ble altså holdt som gårdens renovasjonsarbeidere, en anbefaling vi også kan finne i boken *Svinehold* av Karl Flatland:

At holde en eller to griser til at utnytte avfall fra kjøkken og laave er meget at anbefale. Stellet for en eller to griser er enkelt og liketil og foringen blir billig, eftersom saa meget avfall kan nyttes. Et større svinehold er det ikke hver mands sak at drive. Det er forbundet med større risiko og større utgift til husrum, og foringen maa ofte ialfald for en del baseseres paa indkjøp for, og dette er det ikke altid let at erholde til en fordelagtig pris.²²

Grisene klarte seg med skyller og rotet rundt etter røtter og andre spiselige ting de fant i og rundt gården, de resirkulerte og omdannet avfall. Grisehold utnyttet dessuten hele gårdens

arbeidskapasitet – barn og gamle kunne høste ugress og røtter til dem. Selv om tid også rundt århundreskiftet kunne representere penger, var tiden man investerte i grisen en måte å bygge opp kapital på – en «sparebøsse».²³

Da som nå, var griser sosiale dyr som var lekne og lett å bli glad i. Et raskt søk i Digitalt museums bildearkiv viser at grisen har vært et familiemedlem som både har vært ridd på og degget med. Man kan også lese fra Bernt Holtmarks første utgave av *Husdyrlære* hvordan purka skulle håndteres under grisingen: «Forøvrigt maa røgteren søge at berolige purken ved at sidde og klø den; er der fare for grisungerne, faar han tage dem op i en kurv eftersom de kommer; mangan gang tager purken rolig imod dem, naar først fødselssemertterne er over.»²⁴

Holtmark anbefaler at smågriser må få være ute. Men huden kan trenge beskyttelse for sola:

For at smaagrisene skal trives og holde sig sunde maa de stadig have et rent og tørt leie og desuden saa meget som mulig få leilighed til at bevæge sig. Om sommeren bør de saaledes strax faa komme ud i det frie; dog maa de ikke udsættes for stærkt solskin da de lettelig bliver solbrændte. Adgang til et skyggefult sted, maa saaledes staa dem aaben.²⁵

Hudpleie er viktig:

Det er visselig almindeligt, at svinet ingen hudpleie faar, men den, som har seet, hvilket velvære der ytrer sig hos svin, som oftere bliver vaskede og derefter afgnedne med halm, vil ikke lade være at bruge dette middel til at fremme svinets trivsel. Særlig om sommeren bør svinene vaskes med kaldt vand, af og til med sæbe og lunkent vand.²⁶

Ved siden av denne omsorgsfulle hudpleien rådes bøndene til å gjerde inn et område, et såkalt «svinetræ». Det bør ikke være for lite, og man kan gjerne også så en jordlapp med kløver eller vikker, slik at grisene får tilfredsstilt sin naturlige trang til å rote i jorden.

I de neste tre utgavene av denne pensumboken endrer ikke instruksene for omsorg og høye krav til utearealer, frihet og stell seg nevneverdig. Sitatene ovenfor skildrer historier om griser som har et nært fysisk forhold til omsorgspersonene på gården, og formidler ideologien om at grisene bør leve et godt liv for å gi avkastning og for at de skal bli gode å spise.

Dette kan virke som et paradoks, og den britiske forfatteren og kulturprofilen John Berger (1926–2017) beskriver denne balansekunsten mellom kamerat og mat slik: «Bonden er glad i grisen sin og glad for å kunne salte ned flesket dens».²⁷ Berger mener at det er vanskelig for byfolk å forstå at man kan ha omsorg for, drepe, og spise et og samme dyr, og han skildrer de franske småbrukeres kjærlige råskap på en måte som det er lett å tenke var overførbar til norske forhold også.²⁸ Dersom grisen levde et tilsynelatende godt liv, kunne dens død virke ganske brutal.²⁹

Grisedød

Hvordan døde så griser før? Slaktetiden var en årlig begivenhet. Det gamle norske bondesamfunnet var preget av syklisk tid, og gårdens oppgaver skulle utføres når årshjulet tilsa dette. Høsten var tiden for å lagre sommerens produksjon. Høyet skulle berges, grøden skulle i hus, storfe og småfe hadde kommet tilbake fra setre og utmarksbeite, og det var tid for slakt. Dyrene hadde vokst i løpet av sommer og tidlig høst, og nå skulle kroppene deres omformes fra noe som krevde energi til noe som gav energi: kjøtt som kunne saltes og tørkes og lagres gjennom vinteren. Transformasjonen fra levende dyr til kjøtt var kanskje selvsagt, men likevel ikke alltid like enkel. Slaktingen kunne være utfordrende for barna som hadde lekt med dyrene som nå skulle bli kjøtt. En informant fra Buskerud tenker tilbake på barndommen sin på 1870-tallet:

Slaktedagen var den verste dagen i hele året for meg då eg var smågut. Eg har jamt vori kjenslevar overfor alle som lid vondt, både folk o dyr, og når eg daa laut leida til slaktebenken dei dyri som eg hadde leika saman med heile sumaren og dei såg på meg med dei truskuldige augo sine, når eg laut levere dei til slaktaren, då kom det nok ofte ein klump i halsen, og tårorne vilde koma, men det var ingen råd, eg laut etter fleire.³⁰

Både NEG- og NFS-materialet viser at man brukte et raust knippe med forhåndsregler preget av magi og folketro for å forsikre seg om at alt gikk som det skulle. Grisen var det siste dyret som ble slaktet om høsten. Noen steder fikk grisen lunkent vann og et godt siste måltid, andre steder fastet den. Det var viktig å ikke synes synd på dyret, for da ville det få en

sakte og pinefull død. Motsatt av sakte og pinefull er jo rask og smertefri, men kildene peker likevel i retning av at man påførte dyret smerte på vei til døden.

Fra Oppland har vi en detaljert beskrivelse fra 1931 av hvordan grisen ble slaktet. Beskrivelsen er så detaljert at man kan se for seg dødskampen. Vi forstår også hvordan grisen blir tvunget på plass ved bruk av tauet grisen hadde bundet rundt trynet – trantetoget:

Grisene slakta dei paa gardane her i bygd'n paa denne maa-ten: Dei sette trantetoget paa øvre kjeften. So drag dei grisen etter trantetoget burt til slaktekrakken. I den var det eit hol. So tok dei grisen og en upp paa krakken og knødde toget oveante og i gjennom holdet i slaktekrakken. So slo dei paa ei lykkje paa toget, og stakk ein staur gjennom lykkja og den stauren trødde slaktaren paa. Toge fraa grisetranten og ned i stauren laut vera so stutt at hovudet vart klemt godt ned til krakken. Og so stakk endeleg slaktarene grisen!³¹

Med andre ord ble grisen dratt etter trynet bort til slaktekrakken, vrent over og festet i slaktekrakken som i en skrustikke med blottet hals og buk, i full bevissthet. Dyret ble stukket med en kniv, og blødde seg ut av bevissthet.

Grisekjøttet måtte tømmes godt for blod, kjøttet måtte gjøres mørt, og grisebusten måtte fjernes. Én forklaring på den brutale slakten, var hensynet til sluttproduktets kvalitet. Slaktetiden var en periode der mye kunne gå galt, og kjøttet kunne bli skjemt hvis dyret ikke blødde ut.

I sin avhandling fra 1924 har Nils Lid samlet mange eksempler på betydningen av å tømme grisen for blod. Fra Nordfjord heter det at «For at grisene skulde blø betre, skulde ein gjera dei sinte, rida eller masa med dei så dei vart arge.» Litt lenger sør i Hordaland, i Lindås, het det seg at «dei hadde og den meining, at når dyret vart jaga held helst ride på fyrr det vart slakta, skulde blodet renna betra av. Grisene vart soleis hardt ridne (slaktaren sett seg på dei) fyrr dei vart stukne.» Ved å ri på grisen, denge den og dra i den, kunne bonden sikre kjøttet eller bustens kvalitet. En kildebeskrivelse fra Aurland forteller:

Dei brukta ogso å møda grisen. Ein kar sette seg på grise-ryggen og reid gjennom tunet; eller ein tok i trantebandet og ein i bakfötene, og so drog ei grisen på sida att og fram. Dette var for å få blodet vel or dei. Busta skulde og verta

betre av dette. Busti reiv dei av i det same grisen døyde. Då vart ho stiv.³²

Ord som Krøme, møe, møda eller knø er dialektord som for en stor del gått ut av språket vårt, og betyr å mose eller kna eller mørne eller banke noe. En beskrivelse fra Håland på Jæren handler om at grisen skulle «eltast»:

Fyrr, då husi låg samla i ei grend, hadde dei ein gris i hop og fødde han kvar sitt år. Når grisen so skulde slaktast samla dei seg frå heile grendi, for grisen måtte «eltast». Dei tok påkar og kvistar og slo og dengde han, sprang etter han rundt husi og burtetter markane og slo som det høvde. Når dei so endeleg hadde «elta han nok, slo dei han med stokkar so han var liggjande».³³

Til slutt sa de «Det er ikkje for hat, men for mat» for å signe handlingen. Fra Nord-Rana skrives det så sent som i 1942 at «For aa faa dyret til aa blø godt og for aa faa meget blod slog de med næven og 'Krøma' dyret.»³⁴ Fra Jørpeland fortelles det at «Dei bruka ikke å slå grisen, la han berre på eit bord og raka han fint i halsen og so stakk.»³⁵ Det å «slå grisen» i dette siste sitatet vil si at grisen ikke ble slått ut av bevissthet før den ble stukket. Dyret ble i stedet lagt på ryggen i full bevissthet, raket i halsen og stukket så det blødde i hjel.

Man trodde også at grisebusten ville være bedre dersom man dro den av det levende dyret. Og det finnes mange eksempler på at grisen kunne bli skåldet levende: «Dei skolda grisen i strupen levande. Dette dyrplågeri vart gjort t.d. på Voss vinteren 1915», skriver en informant til Lid.³⁶

Rasjonalet for at dyrene ble behandlet på denne måten var altså at de skulle blø godt – og å tømme dyret grundig for blod før det døde, skulle sikre kjøttkvaliteten. Dette kan imidlertid være en sekundærforklaring.

Kildene viser at folk også ble berørt av slaktehandlingen. Slakteprosessen ble gjenfortalt av noen informanter med både medfølelse, skam og avsky. En beskrivelse fra Ål fra 1942 lyder:

Å det var fælt, gut, med slaktingi fyrr. Eg vart heilt so eg skalv dagen fyr me skulde til med slaktingi, so feil toote eg det var. De vart kje tala um å skjota elder slå eit dyr då, anten det var stort elder lite. Dei skar uåå strupen, og so laut dyret liggje der og blø av seg. Var det ein gris, so låg han der og

ylte og skreik, var det eit naut, so belja dei og drunde og var det ei geit so høyrde ein remjinga i lang tid. Å det var fælt til pinsla.³⁷

Flere av skikkene kan tolkes som ritualer som var nødvendige for å rettferdiggjøre slakten sosialt. Dessuten kunne visse skikker sørge for at høyere makter innen åndeverdenen var på ens side. Den samme kilden fra Ål setter oss på sporet av hvordan dette kunne gjøres:

Ner dei slakta og eit dyr var i daudesprekken la dei gamle handi for auga til dyret og sa «Gje de ta freds, det er ikkje for hat, det er for mat». Ner blodet rann so hadde dei alltid ein pinne ferdig som dei stakk inn i blodet, og so kasta dei han etterpaa inn i varmen.³⁸

Informanten beskriver en skikk uten å fortolke den. Dette er et av flere eksempler som viser bruken av ild-offer – altså at man ofrer noe til ilden. Det viser dessuten behovet for å rettferdiggjøre årsaken til drapet; ikke fordi man er hatfull, men fordi man trenger mat. Når dyret så ble «lemmet» eller skåret opp i mindre deler, var det vanlig å korse leveren, og kaste eller ofre tabubelagte deler av slaktet som hjerteører og milt for å tekkes høyere eller lavere (underjordiske) makter, eller rett og slett bare for å følge skikken.³⁹ Lid mente skikkene var nøkkelen til å avdekke trosforestillinger som lå bak:

I ei spyrliste um den tradisjonen som knyter seg til eit einskilt område av det daglige arbeidslivet, vil det vera høveleg å taka med både dei skikkande som har grunnlaget sitt i truer, og dei skikkane som har praktiske fyremål. Dei to slagi går gjerne i einannan og dei noggranne opplysningane um dei praktiske fyregjerdene vil hjelpa til å klårleggja sjølve truene.⁴⁰

En mulig fortolkning av skikkene er at det var nødvendig å rettferdiggjøre slaktehandlingen, for seg selv og omgivelsene. Grisen måtte fratras sin status som familiemedlem, en kompis som trampet rundt husveggene, ble degget med, klødd og lekt med. Den måtte miste det antropogene Hallowell, Willerslev, eller religionsviteren Graham Harvey ville definert som sitt «personhood»,⁴¹ og gjøres om til slaktedyr før den kunne spises. Harvey definerer animisme som en tro på at verden er full av personer. Bare noen av disse personene

er mennesker, og alle disse personers liv leves relasjonelt, altså de lever med hverandre og i forhold til hverandre.⁴² Slakteskikkens opprinnelse kan knyttes til forestillinger om at dyrets sjel var i blodet, og denne sjelen måtte fjernes for at dyret skulle kunne spises.⁴³

Grisens personlighet

Kildene jeg viser til er samlet inn i første halvdel av 1900-tallet, de siste i 1950. De peker tilbake til gårdsslaktet på slutten av 1800-tallet og i noen tilfeller begynnelsen av 1900-tallet, og det er variasjoner både mellom landsdeler og bygder innen samme område. Hvordan kan vi forstå materialet jeg har presentert så langt i denne artikkelen? Det formidler at noen av grisene som ble slaktet på gårdene fikk en ganske fryktelig død. En og samme person, familie eller grend skulle fylle rollen både som omsorgsperson(er) og slakter(e), og for å takle disse to rollene, hadde man et knippe verktøy som rettferdiggjorde overgangen fra liv til død. For profesjonelle slaktere med den voksende urbane befolkningen som hovedkunder var overgangen fra dyr til handelsvare, og i neste omgang mat, etter alt å dømme en dagligdags handling. Men når småbrukere og bønder skulle utføre den samme handlingen, var det en årlig begivenhet der nedarvede skikker ble trukket frem som betydningsfulle verktøy for å hanskes med noe ekstraordinært. Mange av disse skikkene kan tolkes i en helt bestemt retning: Grisen stod ukomfortabelt nær familien eller griserøkteren i det slaktetiden nærmet seg. Da var en symbolsk overgang fra familievenn til fiende kanskje løsnings, og det å jage, «møe» eller denge grisen kan ha vært en måte å umenneskeliggjøre den på, å banke ut sjelen og gjøre den mer som et dyr igjen. Innen animismen har dyr og gjenstander sjel, personlighet eller «personhood»,⁴⁴ og er derfor vanskelige å spise. Kollektiv praksis, enten den var utagerende, som felles kjeppjaging og grisebanking, eller stillferdig, der grisen ble stukket og bløgget med dørgende ro, korsing og hviskede velsignelser, var nødvendig. Ritualene fordelte griseslaktens skyld og skam jevnt, og rettferdiggjorde handlingen for alle dem som visste hvordan grisen ble til flekk.

Dagens griseminner

De fleste av praksisene knyttet til folketro, magi og ritualer beskrevet ovenfor forsvant gjennom en kompleks

moderniseringsprosess knyttet til faktorer som urbanisering, arbeidsfordeling og industrialisering. Avstanden mellom by og land og en viss profesjonalisering av slakteyrket førte også til at man så på landlivets hjemmeslakt med et annet blikk, og slaktemetodene endret seg. Men en fullstendig profesjonalisering av griseslaktet lot vente på seg. I boken *Heimeslaktning*, som ble publisert i 1923, og som kom med ny revidert utgave i 1938, skrives det: «Ennu er det dessverre bare få slaktehus i landet, og på mange steder er folk derfor nødt til å slakte heime så vel til salg som til eget bruk.»⁴⁵ Noen av slaktepraksisene beskrevet ovenfor blir forbudt. Lov av 21.6 1929 påbød at dyrene skulle bedøves før de ble tappet for blod. Det å holde griser og ikke minst slakte dem ble i økende grad en jobb for profesjonsutøvere, bønder som hadde gått på landbruks- og småbrukerskoler, og slaktere som hadde gått i lære. Svineproduksjonen ble mer effektiv, en utvikling som gjorde at flere griser ble holdt av færre bønder. Jobbetiden, industrialiseringen og urbaniseringen av Norge flyttet flere folk fra landsbygda og inn til byene.⁴⁶

Under annen verdenskrig ble fortellingen om en begynnende moderniseringsprosess knyttet til grisen likevel rykket litt tilbake, og kløften mellom by og land smalnet til. Frykten for matmangel ble så stor at byfolk ble oppfordret til selvforsyning. Både kaninhold og den såkalte «Villagrisen» ble en midlertidig løsning på matmangelen. Grisen ble gjerne holdt i kjelleren eller i et hjørne av garasjen.⁴⁷ Problemet var at rollene familievenn/kjæledyr og middagsmat igjen krysset hverandre. I antologien *Minner fra krigen fortalt av Lillestrøm Historielag* er det en som skildrer dette: ⁴⁸ «Vi hadde også kaniner og villagris. Kaninene gikk det dårlig med, for min far greide ikke å ta livet av dem. Grisen var det lettere med, for da gikk en slakter rundt i husene og slaktet.»⁴⁹ For å gjøre grensene mellom hva som var greit og ikke greit å spise, ble det vanlig å bytte griseslaktet med naboens, slik at man skulle slippe å spise sitt eget kjæledyr. Dermed ble naboens kjælegris til matgris, og vice versa.

Annen verdenskrig var en unntakstilstand. I etterkrigstiden, da rasjoneringen var over og handelsjordbruket var i full vigør, ble grisen et trumfkort i ermet for mange norske bønder. Et av grisens mange store fortrinn var at den i motsetning til beitedyr ikke trengte noe særlig med jord, så lenge den fikk godt med fôr. I *Ei lita bok om svineavl og fleskeproduksjon* av sivilagronom Johannes Høie fra 1954 kan vi lese:

Vilkåra for svineholdet i Norge er i dag helt andre enn i eldre tider. Meieriene og vår egen korn- og potetdyrking, og særlig kraftfôrimporten, kan nå skaffe store mengder lettfordøyelig og konsentrert fôr til grisen. – Ja det er blitt så lett å kjøpe godt grisefôr at enkelte kan holde mange griser og driver stor fleskeproduksjon for salg uten å ha noe jord å dyrke fôr på i det hele tatt.⁵⁰

Selv om man i liten grad behøvde store beitearealer for griseholdet, ble det likevel lagt vekt på at grisen hadde behov for et liv utendørs. Johannes Høie underviste ved Norges Landbrukshøgskole, og var dessuten medredaktør og medforfatter av oppdateringene for det 9. opplaget (1935) og alle senere utgivelser av *Husdyrlære*. I 1935 skriver han:

Like inn til [grise]huset lages ei inngjerding (griskve) så avlsdyra kan gå mest mulig ute. Er det ikke noen store trær rundt løpegården, «kveen», til å skygge for dyra i sterk sol, kan en lage billige bordhytter med vegger på 3 kanter og skråtak.⁵¹

Grisens behov for uteliv skulle etter hvert revurderes. Mellom 1951 og 1957 har Johannes Høie endret syn på hvordan et griseliv bør være, og omskriver Holtmarks og sin egen ideologi rundt dette i nok en revisjon av *Husdyrlære*. Under overskriften «Stell, hus og hygiene» har det kommet et tillegg som roper et lite varsku om at økonomien kommer til å trumfe komforten for grisene. I det 13. opplaget fra 1957 kan vi lese at «Grisene må få leve i slike hus og få et slikt stell at de liker seg, men en må bruke omtanke og innrette seg praktisk for at utgiftene ikke skal bli *unødig* store [kursiv i originalen].»⁵²

I etterkrigstidens utgaver av Holtmarks *Husdyrlære* er det en annen praksis som også etter alt å dømme synes overflødig: Griserøkteren skal ikke lenger berolige purken med å klø henne og stryke henne under grisingen. I stedet introduseres et innovativt dansk produkt, en såkalt «Våkekone»,⁵³ som man kan sette urolige purker inn i. Dette er et bur som gjør det umulig for purken å klemme i stykker – eller under ekstremt stress – spise grisingene. Dette fritar bonden eller røkteren jobben med å våke over både grisepurken og hennes avkom. I boka *Hus for gris*, som kom ut i 1960, gir Høie bønder råd om hvordan de kan bygge om gamle hus og innrede dem for effektiv svineproduksjon:

«I gamle dager» satte man gjerne sinte purker i våkekoner for at de ikke skulle ete på ungene sine. I dag er det i mange distrikter vanlig å sette alle purkene i våkekoner mens de griser. Hensikten med en slik ordning er først og fremst å berge så mange smågriser som mulig, samtidig som det blir mindre nødvending å passe på under grisingen.⁵⁴

Her kan teknologiske innretninger erstatte bondens egen omsorg, driften effektiviseres og dermed lønnsomheten økes. På noen få år gikk landbruksrådgivningen fra at grisen trengte å få kløe og såpevask til å snakke om fordelene ved å sette den i bur. Slik kunne antall griser en bonde kunne stelle øke, og forbrukerne kunne få billig kjøtt.

«Penger i gris»

I Norges Kooperative forenings medlemsblad *Forbrukeren* finner vi en interessant artikkel fra 1963. Den refererer til forsøk man har gjort i Sverige med å la griser gå ute hele vinteren – såkalte «friluftsgriser».⁵⁵ Selv om rektoren på landbruksskolen hvor forsøket hadde vært utført ikke kunne konkludere med om lønnsomheten var god nok, så var «resultatene (...) så vidt oppmuntrende at han mener det er all god grunn til å gå videre».⁵⁶ Kanskje det var mulig å spare på bygging av grisehus dersom grisene kunne bo billig uten-dørs? Et tiår etter at man hadde syslet med tanker om at det kunne være lønnsomt å slippe grisen ut av grisehuset både sommer og vinter, har fagmiljøene snudd. I 1973 utga Norsk Svineavlslag brevkurset «Penger i gris» i samarbeid med Landbrukets brevskole. Fra forordet står følgende å lese:

Hensikten med å drive en produksjon som f.eks. svinehold er at den skal gi betaling for arbeid, kapital og andre innsatsfaktorer i produksjonen. For å kunne produsere med størst mulig fortjeneste må oppdretteren legge opp produksjonen med dette for øyet. Det vil ofte medføre valg mellom flere alternative driftsopplegg. Et slikt valg krever kunnskaper både på det produksjonstekniske og det driftsøkonomiske området.⁵⁷

Forsiden av brevkurset viser en purke som ligger fastlåst i et trangt metallbur, en «våkekone» eller fødebås. Den rosa kroppen hennes er dekket av femtittalls fluer, og den nederste tverrliggende grinden langs magen gjør det mulig for

grisingene å die henne. Ved hodet står en mann i blåbukser og rutete skjorte og noterer myndig i en bok. Man kan få en idé om fødebåsens størrelse gjennom et annet brevkurs utgitt fire år senere, *Hus for svin*.⁵⁸ Fødebåsen skulle være 70 centimeter bred og 2 meter lang.⁵⁹ Den største lønnsomheten fikk man altså ved å holde grisene inne, fordi det krevde mindre pass og arbeidsinnsats. I samme brevkurs kan vi indirekte også lese at svineholdet både var distriktspolitikk og sysselsettingspolitikk:

Svinehold er en produksjon som passer godt på bruk som har for lite areal til å kunne gi familien arbeid og en rimelig inntekt av bruket. Ved at grisen stort sett lever på konsentrert fôr som med relativt små kostnader kan fraktes over lange avstander, er denne produksjonen med på å opprettholde bosetningen utover bygdene.⁶⁰

Da kravene til en høyere levestandard økte (for oss), ble små bruksenheter mindre lønnsomme, og veien kort inn til arbeidsplasser i byer og tettsteder. Men dersom man økte produksjonen av svinekjøtt samtidig som man økte omsetningen av svinekjøtt, ble dette en vinn-vinn situasjon. Opplysningskontoret for kjøtt (som i dag heter MatPrat)⁶¹ jobbet med å øke etterspørselen av svinekjøtt. De kom med nye ideer for å få folk til å kjøpe svinekjøtt hele året fremfor bare til jul.⁶² Sommerkoteletter, påskeskinke, grillskiver og flintstek ble introdusert til markedet, og det kunne synes som om nordmenn var umettelige på billig svinekjøtt gjennom hele året.

Den landbrukspolitiske dreiningen på 1990-tallet var også en drivkraft til det økte forbruket. Stortinget ga indirekte sin tilslutning til å intensivere kjøttproduksjonen og styrke konkurransevnen til norske bønder ved å senke prisene på korn og kraftfôr og øke konsesjonsgrensene for gris og kylling.⁶³ I 1959 spiste vi 48,2 millioner kilo svinekjøtt i Norge. Førti år senere, i 1999, hadde dette mer enn doblet seg til 109,8 millioner kilo.⁶⁴ Og tallene økte:

Det ble satt nye produksjons- og salgsrekorder for gris i 2005. For første gang ble det produsert mer enn 1,5 millioner slaktegriser i Norge. Vi kan også notere rekordsalg av svinekjøtt. Dette gir et gjennomsnittlig forbruk på nærmere 25 kilo per nordmann per år. Fortsatt er det et stykke igjen til Norsvins mål om at hver nordmann skal spise 30 kilo i året, men utviklingen har gått riktig vei de siste åra.⁶⁵

I 2015 spiste vi ikke mindre enn 131,6 millioner kilo svinekjøtt, i 2017 økte det med ytterligere fem millioner kilo til 136,1 millioner kilo,⁶⁶ inntil kurven flatet ut.

For at det skal være «penger i gris» i dag får grisene akkurat dekket kravene til husrom. Grisen får akkurat nok mat til at den vokser fort nok til å produsere kjøtt av en helt bestemt kvalitet. Det er grisens fysiologiske helse som skal tekkes, mens det er langt mindre oppmerksomhet om grisens øvrige behov. En av de største truslene er smittsomme sykdommer som kan gjøre kjøttet uspiselig, lønnsomheten lavere og arbeidsbyrden større for grisebonden. Derfor er grisehus stengt, vi ser ikke konvensjonelt oppdrettede griser utendørs, og besøkende må ha på seg beskyttelsesklær for å holde potensiell smitte borte fra besetningen. Kanskje dette er med på å usynliggjøre det moderne griselivet ytterligere: De grisene barn og voksne har anledning til å se, er på besøksgårder eller på museum. Livene disse dyrene lever er ikke representative for det aller største flertall av norske griser. Museums- og besøksgårdgriser får bevege seg fritt ute, og får grave i jorda fremfor å tilbringe livet i en betongbås. Museumsgrisene er anakronistiske rekonstruksjoner av en annen tid, og er ikke representative for 99 prosent av grisene som lever, avlives og spises i Norge i dag.⁶⁷ Samtidig kan kanskje museumsgrisene bidra til at tingliggjøringen og industrialiseringen av grisen kan fortsette, fordi museumsgrisene, akkurat som kjøttreklamen, opprettholder *ideen* om grisen som går ute og grynter fornøyd, og formidler (et riktignok feilaktig bilde av) hvor maten kommer fra.

En både nær og fjern gris

Vi kjøttetere møter til enhver tid oss selv i døren. I dagens døråpning har vi oppdaget at dyrene står oss nærmere enn noen sinne, både genetisk og emosjonelt, og at dette skal kombineres med at vi spiser dem. Dette hadde tidligere generasjoner en viss erfaring i å takle gjennom den kulturelle hukommelsen. Kom dyret – i dette tilfelle grisen – oss for nær, hadde vi ulike redskaper for å håndtere det. Grisebankingen, eltingen og møingen som ble beskrevet ovenfor, kan forstås dersom vi tenker oss at folketroen hadde rester av animisme i seg. Før grisen kunne spises, måtte den bli kvitt noen egenskaper som gjorde den uspiselig. Gjennom små og store ritualer fikk bønder og småbrukere et redskap til å fjerne grisens egenskaper som person, og mulighet til å spise

flesket, slik John Berger beskrev problemkomplekset. Dette er ikke noe spesielt for Norge. De dyrene det har vært greit å spise, har vi gjennom historien brukt ulike religiøse tekster, ritualer og motiver for å gjøre spiselige. Da gårdsslakteren sa «Det er ikke for hat, men for mat», var dette både en slags rettferdiggjøring og velsignelse som gjorde slakten akseptabel og grisen spiselig. Halal-slakt handler selvfølgelig ikke om griseslakt, men dyret må velsignes og avlives på en spesiell måte for at det skal bli spiselig. Under krigen hadde villaciere distansert seg såpass langt fra bondesamfunnets rester av animisme at deres redskap for spiseliggjøring var å bytte gris med naboen.

I dagens sekulære Norge har vi ingen guddommelig bok eller ritualer vi kan ty til. Dilemmaet vi dermed står i er hvordan vi kan gjøre grisens død anstendig og meningsfull. De fleste forbrukere har mistet grisene som blir til mat av syne. I stedet for den rituelle rettferdiggjøringen har moderniseringen av landbruket og urbanisering gjort at det er blitt større avstand mellom forbruker og svinebonde, og mellom forbruker og gris. Det har oppstått en klassisk fremmedgjøringsproblematikk. Vi ser ikke hvordan grisene lever og dør. Dette har ikke nødvendigvis vært en aktiv målsetting for bøndenes organisasjoner eller en villet fornektelse for de fleste konsumenter. Likevel er grisene som blir til skink, estek og pølser blitt usynlige. Stedene grisene lever og dør og måten transformasjonen fra dyr til kjøtt foregår på er også borte fra vår sosiale, kulturelle og geografiske sfære.⁶⁸ Konsekvensen er en type sosial fornektelse som ifølge sosiologen Nick Fiddes hjelper oss med å opprettholde både vårt moralske kompass og den sentrale vestlige ideen om at vi står over dyrene.⁶⁹ Vi har blitt mer følsomme overfor sammenhengen mellom dyret og kjøttet. Heller ikke dette er noe særnorsk fenomen. Sosiologen Norbert Elias' teori om «siviliseringsprosessen» beskrev hvordan oppstykkningen av dyret gradvis forsvant fra middagsbordet i selskapslivet i de øverste samfunnslag fra middelalderen frem til 1800-tallet.⁷⁰ Filosofen og antropologen Noëlie Vialles fant en tilsvarende utvikling i Frankrike, både gjennom hvilke dyredeler som ble konsumert,⁷¹ og i sin viktige studie av franske slakterier i boken *Animal to Edible*. På samme måte som dyret forsvant fra middagsbordet og ble erstattet av kjøttet, ble slakterne flyttet ut av byenes sentrum og ut på landsbygda. Vi ser en helt parallell utvikling her i Norge. Det slaktes ikke lenger dyr hverken i kjøttballene i Bergen eller på Grønland i Oslo,

og vi slipper både å se at dyr fraktes inn i slakterhallen og at det henger hele og halve skrotter som parteres i slakterforretningen, for nærmest alle slakterforretninger er erstattet av supermarkeder med selvbetjeningsdisker.⁷² Vi har blitt avsosialisert fra ideen om at vi tar livet av og spiser dyr. Vemmelsen knyttet til dette fører til ulike fornektelsesstrategier, og bevisstheten om at skinken vi legger på brødskiven en gang har vært låret til en gris, blir borte. Samtidig som færre av oss deltar i prosessen med å føre opp og omdanne levende griser til bacon og skinke, er tallene på griseslakt mangedoblet, og antall dyrevelferdsskandaler likeså.

Etologer har vist oss at dyr har evner vi tidligere ikke visste at de hadde, og moralfilosofer argumenterer for at vi må ta hensyn til dette.⁷³ Kanskje øker denne kunnskapen behovet for å fornekte det problematiske rundt griseholdet, samtidig som muligheten til å slippe å forholde seg til det som skjer inne i grisehusene og slakteriene er blitt større. De gamle ritualene har mistet sin funksjon, vi må ikke forholde oss til at dyr skal dø for at vi skal kunne spise. For de aller fleste forbrukere er grisen både ute av øye og ute av sinn, og bare kjøttet er igjen. Psykologene Lori Marin og Michael Mountains viser hvordan fornektelsen av vår egen biologiske identitet og dyriskhet lar oss distansere oss fra andre dyr. Kjødets (eller kjøttets) forgjengelighet minner oss om vår egen dødelighet.⁷⁴ Det er lettere å spise pølser enn å spise grisen – og pølsepakken eller stjernebaconet kunne like gjerne vært en pakke fersk pasta med kort holdbarhet.⁷⁵ Tilsøringen av kjøttets opprinnelse får noen til å spise mye mer kjøtt, fordi de ikke regner det som kjøtt.⁷⁶ Kjøttet har helt mistet dyrets form, og dyret som kjøttet kom fra, er blitt fremmed for oss.

Som beskrevet ovenfor, er fremmedgjøringen resultatet av en rekke ulike faktorer. Enda et moment er at norske forbrukere har svært høy tillitt til at staten ordner

opp, og at det som ofte omtales som «jernertrianglelet» – det mektige og lukkede systemet bestående av Stortinget, Landbruksdepartement, og interessegrupper innen landbruksnæringen – fungerer.⁷⁷ Industrialiseringen av landbruksnæringen – kjøttreklamens projisering av nostalgisk dyrehold, eller vår evne til å vende blikket bort fra ubehageligheter opprettholder et system der griser behandles som ting fremfor intelligente og komplekse dyr med et bredt følelsesregister.⁷⁸ Norske forbrukere deler hverken soverom eller matfat med grisene lenger. Vi blir kanskje forskrekket når Mattilsynet avslører avvik, vanskjøtsel og mishandling, slik de gjorde i hele 73 prosent av svinebesetningene de inspiserte vinteren 2016/2017.⁷⁹ Men vi ser på landbrukspolitikken som noe fjernt og teknisk som bønder, politikere og byråkrater skal håndtere: 84 prosent av oss mener at dyrevelferd er viktig, men kun 26 prosent tar hensyn til dette under handleturen.⁸⁰ Vi stoler på at staten, ekspertene og bøndene sørger for at griseene har det bra. Fordi vi ikke lever tett innpå grisene, slipper vi å konfronteres med hvordan de lever og dør. Årsaken til at vi har et industrielt svinehold i Norge er naturligvis ikke for å skape stor nok geografisk, sosial og kulturell distanse til grisen for å muliggjøre denne utviklingen, og som jeg har vist i denne artikkelen har en rekke ulike faktorer endret både grisens liv og død. Forklaringen er kompleks, mangefasettert og har mange variabler i tid og rom. Sluttresultatet av alle variablene er likevel at nærheten vi en gang hadde, er erstattet av distansen vi nå har. Denne distansen gjør det langt lettere å slippe å tenke på konsekvensene utviklingen har hatt for den norske grisen.

*SUM, Universitetet i Oslo
k.v.l.syse@sum.uio.no*

VITENSKAPELIG, FAGFELLEVDERT ARTIKKEL

Takk

Takk til Arr-redaksjonen for grundige og gode kommentarer og oppmuntrende ord, takk til Norsk Folkeminnesamling ved Line Esberg og Norsk Etnologisk Granskning ved Audun Kjus for veiledning i virvaret av kilder, takk til fagfelle, kollega og medforfatter i mange andre dyresammenhenger, Kristian Bjørkdahl, og ikke minst, takk til Iris Leikanger som har gjort en formidabel jobb som vitenskapelig assistent blant annet i arkivene til MatPrat.

Noter

- 1 Capell Brookes, *Travels Through Sweden, Norway and Finmark*, 118–119. Oversettelse fra Berg & Gjermundsen, *Da Norge ble oppdaget*, 171.
- 2 Se for eksempel Heiberg, *De første vandrere*, Berg & Gjermundsen, *Da Norge ble oppdaget*.
- 3 Said, *Orientalism*, Oslund *Nature Imagined*, 22.
- 4 Se for eksempel Heiberg, *De første vandrere*, 30.
- 5 Marino & Colvin, *Denial of Death*.
- 6 Visted & Stigum, *Vår gamle norske bondekultur*, 136.
- 7 Jeg holder meg med vilje til begrepene dyr/menneske fremfor å benytte et begrepsapparat innen disipliner som animal studies og STS, der dyr beskrives som «non-human animals» eller «ikke-menneskelige dyr». Dette er ikke fordi jeg ikke anerkjenner at min begrepsbruk kan synes antroposentrisk, eller at vi mennesker også er dyr, men fordi jeg ønsker å bruke ord som er tilstrekkelig presise til å kommunisere intensjonen mellom forfatter og leser, fremfor å skape distanse til lesere som ikke er kjent med dette begrepsapparatet.
- 8 Resløyken, *Ein lut av det nære levande livet*, 193.
- 9 Noen av de originale spørrelistesvarene i NFS-materialet er borte eller midlertidig forsvunnet, mens NEG-materialet er ganske fullstendig. Audun Kjus skriver at «De som svarte, gjorde det på flere og ulike måter. Noen svarte (som i dag) først og fremst ut fra egne minner. Andre intervjuet kunnskapsrike, gamle folk, og de kunne også drive nokså omfattende feltarbeidsvirksomhet. Man ser også eksempler på at medarbeidere, som hjemmelsmenn på vegne av lokalsamfunnet, har foretatt arkivstudier for å finne svar på spørsmålene, som kunne være både svært åpne og svært lukkede.» Se Kjus, «Hvorfor spørre?», 42.
- 10 Holmsen, «Nils Lid, den første norske professor i etnologi».
- 11 Kjus, Audun. «Nils Lid (1890–1958)».
- 12 Se Storaker 1921, 1928, 1935, 1938.
- 13 Resløyken, *Ein lut av det nære levande livet*, 1.
- 14 Dette er en grov forenkling av Lids forskning, som utviklet seg i flere retninger og ble mer kompleks gjennom karriereløpet. Nils Lid døde tidlig, og fikk aldri skrevet ut bind 2 av slakteforskningen sin.
- 15 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 369.
- 16 Kile Landbrukskolen 1825–1990: Mål, innhald, arbeidsmåtar, 36.
- 17 Kile Landbrukskolen 1825–1990: Mål, innhald, arbeidsmåtar, 308.
- 18 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 12.
- 19 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 381.
- 20 Holtsmark, *Husdyrlære* 1904, 387.
- 21 Holtsmark, *Husdyrlære* 1908, 411.
- 22 Flatland, *Svinehold*, 43.
- 23 Sparegrisens opphav er et mysterium med mange ulike forklaringsmodeller. En forklaring kan være at det er oversatt fra middelengelsk. Det middelengelsk navn på råleire var «pygg», og navnet på kar laget av slik leire var pygg/pig. Man har for eksempel fortsatt i dag en «salt pig» som er et saltkrukke, og en pengekrukke kan ha hatt samme opprinnelse, altså en pygg/pig bank. Etter hvert kan navnet ha gjort at man formet krukken som en gris. Men dette er bare en av svært mange forklaringer, og sier lite om hvorfor man har hatt griseformede sparebøsser både i Java og Kina. Se <http://www.bbc.com/storyworks/chinese-new-year/piggy-bank-origins> (lest 15.05.2020).
- 24 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 372.
- 25 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 375.
- 26 Holtsmark, *Husdyrlære* 1897, 380.
- 27 Berger, «Why look at animals?», 7.
- 28 Bjørkdahl & Syse, «Death and Meateriality», 225.
- 29 Kildene jeg viser til, viser ikke et entydig bilde av brutalitet, men jeg finner nedtegnede eksempler på dette fra så godt som hele landet. Vel og merke er dette knyttet til hjemmeslakt og tradisjonene knyttet til dette, og ikke til det profesjonaliserte slaktevesenet. Halvprofesjonelle

- slaktere som jobbet med slakt som attåtnæring kom i en mellomposisjon. Dessverre gjør plasshensyn det vanskelig å gå inn i dette materialet her, men i svært korte trekk blir kravene til dyrevelferd høyere når slakten profesjonaliseres og institusjonaliseres.
- 30 Norsk Etnologisk Gransking, spørrelistesvar fra Buskerud, 1959.
- 31 Fra NFS ORD & SED, skap 30, Spørreliste 89 om slakt. Oppland, nedtegnet i 1931.
- 32 Lid, *Norske slakteskikkar* 65–66.
- 33 Lid, *Norske slakteskikkar*, 78.
- 34 Fra NFS ORD & SED, skap 30, Spørreliste 89 om slakt. Nord-Rana, nedtegnet i 1942.
- 35 Fra NFS ORD & SED, skap 30, Spørreliste 89 om slakt. Jørpeland nedtegnet i 1931.
- 36 Lid, *Norske slakteskikkar*, 67.
- 37 Fra NFS ORD & SED, skap 30, Spørreliste 89 om slakt. Ål i Buskerud, nedtegnet i 1942.
- 38 Fra NFS ORD & SED, skap 30, Spørreliste 89 om slakt. Ål i Buskerud, nedtegnet i 1942.
- 39 Lid, «Ullins øyra».
- 40 Lid, «Innsamling av skikkar og truar um slakt», 124.
- 41 Hallowell, «Ojibwa ontology, behaviour, and world view»; Willerslev, *Soul Hunters*, 78; Harvey *Animism*.
- 42 Harvey, *Animism*, xiv.
- 43 Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle trolldomsmedisin*, 25.
- 44 Tylor, *Primitive Culture*, Harvey, *Animism*.
- 45 Laukvik, *Heimeslaktning*, 3.
- 46 Modalsli, «Intergenerational mobility».
- 47 Ertzeid, *Krigens hverdag*, 42.
- 48 Stjernesund m.fl., *Krigen 1940–1945*.
- 49 (Glømme, Reidun 1995) i Stjernesund m.fl., *Krigen 1940–1945*. Ingen sideanførsel i kilden.
- 50 Høie, *Ei lita bok om svineavl og fleskeproduksjon*, 13.
- 51 Holtsmark, *Husdyrlære* 1935, 123.
- 52 Holtsmark, *Husdyrlære* 1957, 543.
- 53 En våkekone var egentlig en kvinne som satt hos døende pasienter om natten, slik at de ikke skulle dø alene.
- 54 Høie, *Hus for gris*, 14.
- 55 Skogstad Aamo, «Griser i åpent fjøs i 25 kuldegrader», 117.
- 56 Skogstad Aamo, «Griser i åpent fjøs i 25 kuldegrader», 119.
- 57 Jensen, *Penger i Gris*, 5.
- 58 Jensen, *Hus for svin*, 83.
- 59 I Forskrift om hold av svin §25 er kravene til fikserte fødebinger justert opp til mellom 70 og 80 centimeter, avhengig av purkas størrelse.
- 60 Jensen, *Hus for svin*, 13.
- 61 MatPrat begynte som Landbrukets reklamekontor i 1932–1933, ble i 1935 omdannet til Propagandakontoret for jordbruk og fiskeri som ble oppløst i februar 1941, Landbrukets Sentralforbund (senere Norsk landbrukssamvirke) ble etablert i 1945. Opplysningskontoret for kjøtt ble etablert i 1973, da det ble utskilt fra Landbrukets sentralforbund. Se https://www.regjeringen.no/contentassets/8c5c52e805264b72b5b0600422ab728a/evaluering-av-markedsbalansering-i-jordbruket_vedlegg.pdf. Lastet ned 14.05.2020.
- 62 Dette «horisontale» arkivet er dessverre ikke systematisert på noen måte, og består av alt fra gamle årsmeldinger, reklamekampanjer og demonstrasjonsvirksomhet. Kollega Kristian Bjørkdahl og jeg selv har hatt tilgang til det, og vit.ass. Iris Leikanger har prøvd å systematisere materialet. Vi vil presentere deler av dette materialet i boken (in prep) *Live, Die, Buy, Eat: A cultural history of animals and their meat*. Abingdon-on-Thames, Routledge.
- 63 Vittersø & Kjærnes, «Ansvarlige forbrukervalg som politikk: Eksemplet dyrevelferd», 83. Se også Landbruksdepartementet 1992–1993: 21–25.
- 64 <https://helsedirektoratet.no/Lists/Publikasjoner/Attachments/1022/Utviklingen-i-norsk-kosthold-2015-matforsyningsstatistikk-IS-2383.pdf>.
- 65 <https://svineportalen.no/15-millioner-slaktegriser-i-norge/>. Lastet ned 19.03.2020.
- 66 https://www.animalia.no/contentassets/4cefd9f5b49349ebb89dce246b4548ca/nibio_rapport_2019_5_170.pdf. Lastet ned 27.03.2020.
- 67 Økologisk produksjonen av svinekjøtt var i 2018 kun 0,29 prosent av den totale svinekjøttproduksjonen. Se for øvrig «Produksjon og omsetning av økologiske landbruksvarer». Rapport for 2018. Rapport nr. 17/2019, Landbruksdirektoratet.
- 68 Bjørkdahl & Syse, «Kjøtt, fremmedgjøring og fornektelse».
- 69 Fiddes, *Meat: A Natural Symbol*, 2.
- 70 Elias, *The civilizing process*.
- 71 Vialles, «La viande ou la bête».
- 72 Bjørkdahl & Syse, «The Animal that therefore was removed from view».
- 73 Se for eksempel Harrison 1964; Singer 1975; de Waal 2016; Borresen 1994.
- 74 Marino og Mountain, «Denial of Death», 5.
- 75 Bjørkdahl & Syse, «Death and Meateriality».
- 76 Gjennom intervjuer til et pilotstudie vi har gjort på Senter for Utvikling og Miljø har folk ytret ting som «jeg spiser veldig sjelden kjøtt». Når de blir spurt om å utdype dette, viser det seg at de ikke tenker på at kjøttdeig, pølser og servelat også er kjøtt.
- 77 Vittersø and Kjærnes, *Kjøttets politiske økonomi*, 82.
- 78 Bjørkdahl & Syse, «Kjøtt, fremmedgjøring og fornektelse».
- 79 NFSA, *Er velferden for slaktegris god nok?*, 3.
- 80 Kjærnes et al., *Ansvarlige forbrukervalg som politikk*, 99.

Litteratur

- Almås, Reidar. *Norges landbrukshistorie, bind IV: Frå bondesamfunn til bioindustri*. Oslo: Samlaget, 2002.
- Ambjørnrud, Olga. *Slaktestell*. Oslo: Cappelen forlag, 1962.
- Berg, Arngeir & Gjermundsen, Arne Johan. *Da Norge ble oppdaget: Europeernes utrolige opplevelser og inntrykk i det mangslunne fjellandet Norge på 1700- og 1800-tallet*. Oslo: Cappelen, 1992.
- Berger, John. «Why Look at Animals?», i *About Looking*. 3–30. London: Writers & Readers, 1980.
- Bjørkdahl Kristian & Syse, Karen Lykke. «Kjøtt, fremmedgjøring og fornektelse» i *Nytt Norsk Tidsskrift* 03/2019.
- Bjørkdahl, Kristian & Syse, Karen Lykke. «Death and Meateriality» I *Taming time, timing death: Social technologies and ritual*. Red. Dorthe Refslund Christensen og Rane Willerslev. Surrey: Ashgate Publishing, 2013.
- Bjørkdahl, Kristian & Syse, Karen Lykke. «The Animal That Therefore was Removed From View» i *Denialism in Environmental and Animals Abuse: Averting Our Gaze*. Red: Tomaz Grušovnik, Reingard Spannring og Karen Lykke Syse, Lanham: Lexington, Forthcoming.
- Brandt, Nils. *Potetprester*. Oslo: Landbruksforlaget, 1973.
- Børresen, Bergljot. *Kunsten å bli tam*. Oslo: Gyldendal, 1994.
- Capell Brookes, Arthur de. *Travels Through Sweden, Norway and Finmark to North Cape in the Summer of 1820*. London: Bodwell and Martin 1823.
- Elias, Norbert. *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell, 1939/1994
- Ertzeid, Sturla. *Krigens hverdag. Krigsminner 1940–1945*. Kristiansand: Mediagruppera, Søgne kulturstyre, 1994.
- Fiddes, Nick. *Meat: A Natural Symbol*. London: Routledge, 1991.
- Flatland, Karl. *Svinehold*. Kristiania: Aschehoug, 1911.
- Frazer, James. *The Golden Bough; A Study in Comparative Religion*. 3rd edition Vols. 1–12. Macmillan & Co, London, 1906–1915.
- Glømme, Reidun. «Minner fra krigen i Lillestrøm». I Stjernesund m. fl. (red) *Krigen 1940–1945: Minner fra krigen fortalt av Lillestrøm Historielag*

- (Ingen sidehenvisning.) Utgitt av Skedsmo Kommune i forbindelse med frigjøringsjubileet 8. mai 1995.
- Hallowell, Alfred Irving. «Ojibwa ontology, behaviour, and world view». I Harvey, Graham (ed.). *Readings in indigenous religions*, (17–49). London: Continuum, 2002.
- Harvey, Graham. *Animism: Respecting the Living World*. London: Hurst & Co, 2005.
- Harrison, Ruth. *Animal Machines: The New Factory Farming Industry*. London: Stuart, 1964.
- Heiberg, Claus. *De første vandrere*. Oslo: Den Norske Turistforening, 1994.
- Holmsen, Rigmor Frimannslund. «Nils Lid, den første norske professor i etnologi» i *Dugnad*, nr. 3–4, s. 49–58, 1981.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære*. Oslo: Grøndahl & Søn, 1897.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 3. opplag (revidert). Oslo: Grøndahl & Søn, 1904.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 4. opplag (revidert). Oslo: Grøndahl & Søn, 1908.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 9. opplag (revidert av Johs. Høie og Hans Tilrem). Oslo: Grøndahl & Søn, 1935.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 11. opplag (revidert av Johs. Høie og Hans Tilrem). Oslo: Grøndahl & Søn, 1944.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 13. opplag (revidert av Johs. Høie og Hans Tilrem). Oslo: Grøndahl & Søn, 1957.
- Holtmark, Bent. *Husdyrlære* 14. opplag (revidert av Johs. Høie og Hans Tilrem). Oslo: Grøndahl & Søn, 1961.
- Høie, Johs. *Ei lita bok om svineavl og fleskeproduksjon*. Oslo: Grøndahl & Søn, 1954.
- Jensen, Arnulf. *Penger i gris*. Brevkurs ved Landbrukets Brevskole i samarbeid med Norsk Svineavlslag. Oslo: Landbruksforlaget, 1973.
- Jensen, Arnulf & Sagbakken Bjørn. *Hus for Svin: Planlegging og planløsning, Bygging og innredning, Administrasjon og finansiering*. Brevkurs ved Landbrukets Brevskole i samarbeid med Norsk Svineavlslag. Oslo: Landbruksforlaget, 1977.
- Kile, Edvin. *Landbruksskolen 1825–1990: Mål, innhold, arbeidsmåtar*. Oslo: Landbruksforlaget, 1997.
- Kjus, Audun. «Hvorfor spørre?: Norsk etnologisk gransking og spørrelistas framtid.» *Tidsskrift for kulturforskning, Vol 12(1) 2013a*.
- Kjus, Audun. «Nils Lid (1890–1958).» I Rogan, Bjarne & Eriksen, Anne (red). *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*: Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo: Novus, 2013b.
- Kjærnes Unni m.fl. «Ansvarlige forbrukervalg som politikk: Eksemplet dyrevelferd», i Asdal, Kristin og Jacobsen, Eivind (red) *Forbrukerens ansvar*, s. 83–112. Oslo: Cappelen akademisk, 2009.
- Kraggerud, Hans. *Hus for Gris*. Ås: Institutt for bygningsteknikk, Norges Landbrukshøgskole, 1960.
- Landbruksdepartementet. *Landbruk i utvikling. Om retningslinjer for landbrukspolitikken og opplegget for jordbruksoppgjørene m.v.* St.prp.no. 8. Oslo: Landbruksdepartementet, 1992–1993.
- Landbruksdirektoratet. *Produksjon og omsetning av økologiske landbruksvarer Rapport for 2018*. Rapport nr. 17/2019.
- Laukvik, Edvin. *Heimeslaktning*, Oslo, Cappelen, 1923/1938.
- Lid, Nils. *Norske slakteskikkar med jamføringar frå nærskylde område. Fyrste luten*. Kristiania: Videnskapsselskaps skrifter. 1924a
- Lid, Nils. «Insamling av skikkar og truar um slakt». I *Maal og Minne*, 125–134, 1924b.
- Lid, Nils. «Ullins øyra». I *Heiderskrift til Marius Hægsstad frå vener og læresveinar*. 128–144. Oslo: Norli, 1925.
- Mannhardt, Wilhelm. *Die Korndämonen. Beitrag zur germanischen Sittenkunde*. Berlin: Dymmler, 1868.
- Marino, Lori & Colvin, Christina M. «Thinking Pigs: A Comparative Review of Cognition, Emotion, and Personality in *Sus domesticus*». *International Journal of Comparative Psychology*, 28, 2015.
- Marino, Lori & Mountain, Michael. «Denial of Death and the Relationship between Humans and Other Animals». In *Anthropoöös*, 5–21 vol. 28, no 1, 2015.
- Modalsli, Jørgen. «Intergenerational mobility in Norway, 1865–2011». *Scandinavian Journal of Economics* 119 (1), 34–71, 2017.
- Norges offisielle statistikk. *Statistik angaaende det norske jordbruk, fornemmlig i femaarsperioden 1871–1875 og i aaret 1875*, Kristiania, 1880.
- NFSA. *Er velferden for slaktegris god nok? Mattilsynets tilsynsprosjekt på slaktegris i Rogaland*. Rapport. Oslo: Mattilsynet, 2018.
- Oslund, Karin. *Nature Imagined: Nature, Culture and Storytelling*. Seattle: University of Washington Press, 2011.
- Reichborn-Kjennerud, Ingjald. *Vår gamle trolldomsmedisin IV*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi i kommisjon hos Jacob Dybwad, 1944.
- Resløkken, Åmund Norum. *Ein lut av det nære levande livet: Tradisjon, tradisjonselementer og tradisjonsforskere. En studie av spørrelisteseerien Ord og sed 1934–1947*. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2018.
- Said, Edward. *Orientalism*. Pantheon, New York, 1978.
- Singer, Peter. *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*. New York: New York Review/HarperCollins, 1975.
- Skogstad Aamo, Eiliv. «Griser i åpent fjøs i 25 kuldegrader». *Forbrukeren* 5, 117, 1963.
- Statistisk sentralbyrå. <https://www.ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/statistikk/stjord/aar/2016-01-07> (lest 8.2.2016).
- Stjernesund m. fl. (red.) *Krigen 1940–1945: Minner fra krigen fortalt av Lillestrøm Historielag* (Ingen sidehenvisning.) Utgitt av Skedsmo Kommune i forbindelse med frigjøringsjubileet 8. mai 1995.
- Store norske leksikon. https://nbl.snl.no/Nils_Lid (lest 8.2.2020).
- Storaker, Johan Theodor. *Tiden i den norske Folketro*. (Storakers Samlinger I) ved Nils Lid. Norsk Folkeminnelags skrifter nr. 2. Kristiania: Norsk Folkeminnelag, 1921.
- Storaker, Johan Theodor. *Naturrigerne i den norske Folketro*. (Storakers Samlinger IV) ved Nils Lid. Norsk Folkeminnelags skrifter nr. 18. Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1928.
- Storaker, Johan Theodor. *Menneskelivet i den norske Folketro*. (Storakers Samlinger VI) ved Nils Lid. Norsk Folkeminnelags skrifter nr. 34. Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1935.
- Storaker, Johan Theodor. *Mennesket og Arbeidet i den norske Folketro*. (Storakers Samlinger VII) ved Nils Lid. Norsk Folkeminnelags skrifter nr. 41. Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1938.
- Tylor, Edward B. *Primitive Culture*. Volume 1 & 2. London: John Murray, 1871.
- Vialles, Noëlie. «La viande ou la bête». *Terrain*, 10: 86–96, 1988.
- Vialles, Noëlie. *Animal to Edible*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Visted, Kristoffer & Stigum, Hilmar. *Vår gamle norske bondekultur*. Oslo: Cappelen forlag, 1951.
- Vittersø, Gunnar & Kjærnes, Unni. «Kjøttets politiske økonomi – usynliggjøring av et betydelig miljø- og klimaproblem». *Sosiologi i dag*, 1/74–97, 2015.
- Waal, Frans de. *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York: W.W. Norton & Co, 2016.
- Willerslev, Rane. *Soul Hunters: Hunting, Animism, and Personhood among the Siberian Yukaghirs*. Berkeley: University of California Press, 2007.